

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНА АСПЕКТОЛОГІЯ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ

Ніка О.І., д. філол. н.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В СИСТЕМІ НОВОГО ЗНАННЯ

Акцентується увага на принципах побудови історії української літературної мови на основі сучасного рівня знань.

Ключові слова: історія української літературної мови, функції літературної мови, лінгвістична перспективність ідей.

It is focused on the construction principles of history of the Ukrainian language based on modern level of knowledge.

Keywords: history of the Ukrainian literary language, literary language functions, linguistic availability of ideas.

Акцентируется внимание на принципах построения истории украинского литературного языка на основе современного уровня знаний.

Ключевые слова: история украинского литературного языка, функции литературного языка, лингвистическая перспективность идей.

Історія української літературної мови, що традиційно трактується як історія стилів, належить до пріоритетних напрямів наукових досліджень у сучасній гуманітаристиці, оскільки об'єктивує уявлення про стильову динаміку літературної мови, соціокультурну зумовленість текстів, особливості текстопородження відповідно до типу епістеми за тисячолітній період – від появи першої писемної пам'ятки і до сьогодення. Не випадково через об'єктивні і суб'єктивні причини вихід загальних курсів з історії літературної мови, що репрезентували б цілісність наукової концепції в масштабному часовому дискурсі, завжди був значною подією в історичній і сучасній лінгвістиці.

Національна свідомість як концептуальна ідея та об'єднаний чинник визначила перспективи нових досліджень, що підтверджують осмислення історії української літературної мови за принципами інтердисциплінарності, антропоцентричності, еспланарності, з'ясування її особливостей як суспільного і культурного явища. Академік В.М. Русанівський у підручнику "Історія української літературної мови" [6] помітно оновив теорію цієї галузі знання, обґрунтувавши наукову концепцію курсу, переосмисливши періодизацію та термінологію, розширивши фактологічний складник [3]. У вузівській дидактиці цей підручник (К., АртЕк, 2001; 2-ге доп. видання, К., АртЕк, 2002) є найновішим виданням і рекомендується студентам філологічного фаху як основний для вивчення цього базового курсу.

До виходу друком підручника В.М. Русанівського, кілька десятків років виконувала такі функції "Історія української літературної мови" П.П. Плюща [5], викладача Київського університету. Утім, особливо на межі 80-90 рр. ХХ ст. набули актуальності вироблення нової концепції, доповнення фактологічної основи курсу текстами, які з певних причин нелінгвістичного характеру були зредуковані або взагалі не згадані. Вихід із такої ситуації покращився у середині 90-х рр., коли була перевидана в Україні праця І.І. Огієнка "Історія української літературної мови" [4]. В Україні також набули поширення два діаспорні видання В.К. Чапленка, в яких він починає розгляд української літературної мови з ХVІІ ст. і закінчує 1917 р. (в першому виданні) [9] чи 1933 р. (у другому виданні) [10].

На окрему увагу заслуговує академічне видання, що наприкінці 50 - на початку 60-х рр. ХХ ст. систематизувало наукові уявлення у двотомному "Курсі історії української літературної мови" за ред. І.К. Білодіда [3]. На часі створення нового академічного курсу, який би врахував наукові напрацювання, здійснені лінгвістами в цій галузі знання за півстоліття.

У цій статті зроблено спробу представити нові дослідження з історії української літературної мови, що були здійснені за

останнє десятиліття, після виходу авторитетного і найновішого підручника. Звичайно, активізація вивчення цієї галузі засвідчена великою кількістю праць, тому акцентуємо увагу на нових підходах, осмисленні дискусійних питань українського мовознавства, таким чином забезпечуючи себе від називання низки праць та їх авторів сторінками. Як правило, значна кількість досліджень уже добре відома науковцям, опублікована у вигляді монографій чи циклів статей у наукових збірниках, присвячених актуальній проблематиці української літературної мови та її динаміки. Зрозуміло, що з об'єктивних причин цей ряд досліджень та їх авторів залишається відкритим і потребує подальшого розширення, доповнення та аналізу.

У сучасній лінгвістиці переосмислення дискусійних питань розвитку історії української мови стосується позицій:

– аргументації мовної ситуації в Київській Русі, з'ясування термінологічної синонімічності на позначення літературно-писемної мови цього періоду, встановлення ступенів її взаємодії з живим народним мовленням (В.М. Русанівський, Г.П. Півторак, С.Я. Єрмоленко, В.В. Німчук, О.О. Тараненко та ін.); висвітлення дискусійних "темних місць" у пам'ятках цього періоду, зокрема у "Слові о полку Ігоревім" (В.Г. Складенко); здійсненні лінгвістичної підготовки до друку текстів у науковій серії "Пам'ятки української мови" ("Добрилове Євангеліє", "Євсевієве Євангеліє");

– репрезентації староукраїнської літературної мови за аспектами: розкриття поняттєвого обсягу автохтонних назв "руська мова", "проста мова" та мовного узусу (Г.П. Півторак, М. Мозер, В.М. Мойсієнко), осмислення староукраїнської традиції та причин її занепаду (О.Б. Ткаченко); дослідження писемних пам'яток різних стилів і жанрів; здійсненні лінгвістичної підготовки до друку текстів цього часу; представленні досліджуваних історико-мовних періодів у лексикографічному опрацюванні.

Передусім нового контексту потребує узгодження автохтонних назв "проста мова" і "руська мова", їх співмірної кореляції з термінами на позначення літературної мови певного часового проміжку, а також атрибуції в колі тих мов,

які використовувались у складі тогочасних державних утворень. Ще одне хибне уявлення, за яким "просту мову" розуміють як живу, розмовну, але не літературну. Насамперед вона стала "особливою літературною", поступово розширювала сфери свого функціонування: спершу її пов'язують з актовою канцелярською мовою, а далі вона входить у переклади Біблії, в нові або оновлені жанри і стилі – полемічні, проповідницькі та ін.

Осмилення староукраїнської традиції на межі її переходу до нового часу впливає з аналізу мовної ситуації XVIII ст., що склалася на різних українських територіях: "Оскільки ж книжна значною мірою полонізована "проста мова" була на Правобережжі витіснена польською, а церковнослов'янська за функцією звужена тільки до потреб обслуговування церкви, а на Лівобережжі обидва різновиди книжної української мови (високий українсько-церковнослов'янський її варіант, і "проста мова" середнього стилю) були витіснені російською, залишався єдиний вихід – звернутися до досі знехтуваної народної мови, яка існувала й розвивалася з часів Київської Русі, але в чистому вигляді уживалася тільки в фольклорі і як розмовна мова" [7, с. 135-136].

Сьогодні вже переосмилені і по-новому трактуються дискусійні питання про літературну мову староукраїнського часу: про розуміння мовної ситуації як полілінгвальної, про періодизацію, про синкретичність, що визначала специфіку мовних норм і культурних впливів, про своєрідність українського мовного бароко, про розширення текстового формату дослідження, за яким у науковий обіг широко вводяться конфесійні, полемічні, проповідницькі та інші писемні пам'ятки, а їх дослідницька інтерпретація здійснюється відповідно до нових вимог сучасного знання.

Зокрема, дослідження писемних пам'яток різних стилів і жанрів цього часу присвячені Четві Мінеї 1489 р. (В.В. Німчук, Г.В. Воронич, Л.А. Гнатенко), "Пересопницького Євангелія" (І.П. Чепіга); полемічних текстів XVI – XVII ст. (Л.М. Полюга, О.І. Ніка), наукових текстів XVI – XVIII ст. (В.В. Німчук, М. Дем'янюк, Г.М. Наєнко) та ін. Висвітлення різних аспектів українського бароко увиразнено в мовному феномені

Г.С. Сковороди з погляду реконструкції мовної свідомості староукраїнського часу (Л.П. Гнатюк), мовостилі українського поетичного бароко (І.Г. Гуцуляк), міжстильовій взаємодії літургійної молитви та авторської барокової поезії середини XVII ст. (О.Ю. Курганова).

Перспективним для сучасного прочитання давніх текстів є розуміння того, що зміни у писемних джерелах мотивуються соціокультурними чинниками, серед яких набувають статусу питання віри, ідеології і відповідних контроверсій, ролі освічених верств у соціумі.

Так, текстоцентричність студій позначилася на активізації лінгвістичної підготовки до друку текстів: Четві Мінеї 1489 р., "Пересопницького Євангелія", "Барокових духовних пісень з рукописних співаників XVIII ст. Лемківщини", "Ключа царства небесного" Г. Смотрицького, низки ділових текстів ("Актової книги Житомирського гродського уряду 1611 р." (підгот. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко); "Актив Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р." (підгот. В.М. Мойсієнко) та ін.

За останні десятиліття в галузі історичного мовознавства і пам'яткознавства частіше переакцентовується увага на інші стилі, які ширше репрезентують книжну традицію. Тоді як раніше в центрі лінгвістичних студій частіше перебували офіційно-ділові тексти, які мали на меті з'ясувати розмовну стихію, виявити ступінь сформованості українських мовних рис у цих творах як віддалених від книжної традиції.

Перелік публікованих текстів залишається відкритим, оскільки продовжується робота над окремими жанрами і стилями, які розширюють наукове пізнання цього періоду в історії літературної мови.

Разом із тим звернемо увагу на ступінь вивчення і представлення джерел цього часу в інших нових виданнях. Так, комплексність студій учительних Євангелій поєднує дослідження, каталоги та описи, що репрезентувала Г. Чуба в новому виданні "Українські рукописні учительні Євангелія : дослідження, каталоги, описи" (К.-Л., 2011).

Публікації каталогів разом із текстами XVI – XVII ст. відкривають нові сторінки цього вершинного в історії

української мови періоду в петербурзьких зібраннях ("Metropolis Kijoviensis: каталоги і тексти петербурзьких зібрань" (підгот. В. Зема, К., 2010), девоційного віршування межі XVI – XVII ст з бібліотеки Московського державного університету ("Девоційне віршування рубежу XVI – XVII ст." (підгот. В. Зема, К., 2008).

Лінгвістичний складник в інтердисциплінарному осмисленні тексту відкрила публікація латино- та україномовного доробку Інокентія Гізеля (К.-Л., 2010). Окремий том із тритомного видання його творів – дослідження з різних галузей гуманітарного знання – істориків, філософів, теологів, літературознавців і мовознавців, що доповнюють реконструкцію дискурсу. Істотне розширення лінгвістичного дослідження становлять праці істориків, філософів Н.М. Яковенко, Л.М. Довгої, П.М. Саса та ін. про реконструкцію "внутрішньої історії" як історії ідей та уявлень, систему цінностей в українській культурі ранньомодерного часу.

Важливим напрямом дослідження історії літературної мови є створення словників певного часового зрізу, а також словників мови одного автора, тексту, жанру чи стилю, що дозволяє увиразнити соціокультурну зумовленість мовної репрезентації. Так, історична лексикографія репрезентована "Словником української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип." (Львів, 1994–2010. – Вип. 1-15), робота над яким продовжується в Інституті українознавства імені І. Крип'якевича. Публікація "Матеріалів до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: У 2 кн." Є. Тимченка (К.; Нью-Йорк, 2002), здійснена в серії "Пам'ятки української мови", розширила доступ до лексичного складу значного часового відрізка староукраїнського часу.

Словники мови одного автора, тексту, жанру чи стилю актуалізуються і щодо давнього періоду, оскільки створюють повну картину мовної репрезентації, що визначається соціокультурними чинниками. Щодо давнього періоду, то передусім варто наголосити на розміщеному в інтернеті словнику-конкордансі Г. Сковороди. На часі створення нових

конкордансів, які увиразнять спектр мовних характеристик у цій площині вивчення.

У ширшому плані йдеться про створення корпусу писемних пам'яток, що стали б надійною і повною базою для наступних досліджень з історії української мови.

Отже, за останнє десятиліття студії з історії літературної мови XIV – XVIII ст. мають свої здобутки і набувають нових перспектив.

Новий і новітній періоди української літературної мови повно і послідовно висвітлені в підручнику В.М. Русанівського.

Акцентуємо увагу на деяких аспектах дослідження літературної мови в концептах нового часу:

– закономірностях динаміки української літературної мови XIX ст. (С.Я. Єрмоленко, Л.А. Лисиченко, Л.І. Шевченко, О.О. Маленко), з поглибленою увагою на тлі загальних тенденцій до особливостей її розвитку на окремих українських територіях (Г.М. Мацюк, Н.В. Гуйванюк, Л.О. Ткач).

На окреме висвітлення заслуговують нові ракурси дослідження мовотворчості Т.Г. Шевченка, зокрема в аспектах розширеного погляду на джерела мовотворення, оцінки мовної норми в ретроспективній і перспективній проєкціях, лінгвістичного прочитання уснопоетичного і сакрального в Шевченкових текстах (В.М. Русанівський, С.Я. Єрмоленко, Н.В. Слухай, А.К. Мойсієнко, М. Мозер, Ю.Б. Дядищева-Росовецька).

Текстоцентричний підхід домінує в лінгвістичному осмисленні прецедентних для української культури постатей та їх текстів у сукупності мовних і позамовних чинників. Комплексність дослідження Франкового тексту підкреслена в комунікативних, стилістичних і лексикографічних вимірах роману "Перехресні стежки" ("Стежками Франкового тексту: комунікативні, стилістичні та лексикографічні виміри роману "Перехресні стежки" / наук. ред. Ф.С. Бацевич, Львів, 2007). До твору І. Франка представлено частотний словник-конкорданс і в самій монографії, й окремо в інтернеті, що розширює доступ до опрацювання мовотворчості автора.

Поетична мова Лесі Українки репрезентована новим словником, який на матеріалі однієї поетичної збірки підготували Н.О. Данилюк, Н.В. Іовхімчук, Н.П. Дарчук.

– тенденціях розвитку української літературної мови ХХ ст. (С.Я. Єрмоленко, О.О. Тараненко, Л.І. Шевченко, Л.О. Ставицька, Б.М. Ажнюк, В.М. Брицин, Л.А. Лисиченко, О.О. Маленко та ін.), в аспектах еволюції мовної норми (С.Я. Єрмоленко, Л.В. Струганець, Т.А. Коць), функціонування літературної мови в різних сферах суспільного життя та соціокультурної зумовленості тексту з погляду жанрово-стильової мотивації та індивідуального пошуку.

Сучасний погляд на постать автора в широкому соціокультурному контексті з проекцією на стан розвитку функціонального стилю повно та аргументовано розкрито у працях С.Я. Єрмоленко "Мова і українознавчий світогляд" (К., 2007), "Мовно-естетичні знаки української культури" (К., 2009). За редакцією С.Я. Єрмоленко було підготовлено видання "Українська лінгвостилістика ХХ – початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела" [8], що простежує новітній науковий дискурс.

Продуктивність ідеї про дослідження мовосвіту українських письменників послідовно впроваджується в циклах наукових статей, що публікуються в "Культурі слова", і присвячені М. Вінграновському, М. Стельмаху, Ліні Костенко. Лінгвосвіт як основне поняття викладу відкриває особливості мовотворчості нью-йоркської групи письменників (Г.М. Сюта).

Мовний світ О. Гончара (Н.М. Сологуб) також прокоментований крізь призму системи оцінок цього автора (М.І. Степаненко).

Нових акцентів в українському мовознавстві набуває осмислення мовотворчості авангардистів (Г.М. Вокальчук), неокласиків (А.А. Калетнік), постатей Олександра Олеся (К.Ю. Голобородько), М. Вороного (Л.В. Шулінова), Ю. Яновського (Л.В. Домилівська) та ін. Поруч із цим відбувається поцінування лінгвістичної спадщини першої третини ХХ ст. (Л.Т. Масенко, В.М. Зубченко), термінології

(Л.О. Симоненко, В.Л. Іващенко), що цілісно реконструює контекст доби.

Міждисциплінарність вивчення кожного з періодів у концептах нового знання репрезентована в академічному проєкті "Історія української культури" (ТТ. 1–5), що створює цілісність наукових уявлень про досліджуваній час.

Новітні студії з історії української літературної мови віддзеркалюють видання "Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії / Редкол.: В.Г. Складенко (відп. ред.) та ін." (К., 2005) та збірники наукових праць на пошану відомих лінгвістів: "Життя – у слові. : зб. наук. пр. на пошану академіка В.М. Русанівського" (К., 2011), "У силовому полі мови. Інні Петрівні Чепізі" (К., 2011).

Сучасний рівень розвитку лінгвістики засвідчує, що історію літературної мови мови не сприймають і не досліджують як історію форм, що розглядаються як сам факт існування, поза їх функціонуванням у мові і тексті. Наукові напрямки – когнітивна лінгвістика, дискурсологія, лінгвоконцептологія, лінгвістика тексту, соціо- і психолінгвістика та ін. – активно звертаються до історичної сфери лінгвістичного дослідження. Як переконливо доведено, мовні функції такою ж мірою мають внутрішню логіку та об'єктивну мотивацію як щодо сучасної мови, так і щодо її літературної історії.

У процесі теоретичного осмислення історії літературної мови є істотним підхід до історико-культурної мотивації мовних змін, що дає підстави розглядати не окрему інновацію чи історію окремої системи мови (наприклад, лексичної, фонетичної та ін.), а зосередитись на питаннях варіативності мовної норми, її еластичної стабільності як присутнісного принципу дослідження літературно-мовної еволюції.

Загальновідомо, що саме збалансування функції та форми залишається на сьогодні однією з пріоритетних перспектив сучасних студій. Із цього приводу зацентруємо на прогностичній тезі, сформульованій для лінгвістики третього тисячоліття: "функціональна лінгвістика навчиться більш строгим і точним методам доведень" [1, с. 156]. Як бачимо,

цілісність, комплексність аналізу функції і форми визначили продуктивний напрямок досліджень – а студії з літературної мови в цьому разі не стали винятком із правил, а правилом. Це дало можливість урахувати взаємодію форми й функції, тобто акцентувати цілісність функціонально організованих і ситуативно уточнених одиниць мови, оскільки для діахронічної площини дослідження мови має особливе значення те, що дослідник за допомогою історичних реконструкцій фактично виводить правила на основі конкретних мовленнєвих реалізацій.

У сучасному ракурсі розширюється контекст історії мови, зокрема її літературної форми, що розкриває динаміку стилів, мовних норм на різних етапах її співдії з книжною традицією і творенням літературного зразка нового часу. Із погляду інтелектуалізації літературної мови ця концепція "потребує вирішення нових для лінгвістики теоретичних питань: ...постановки й аргументації проблеми інтелектуальної динаміки літературної мови як закономірності й прогресу в системному розвитку функціональних стилів; дослідження персоніфікованого слова як інтелектуальних потенцій ідіостилів" [11, с. 37].

Отже, історія літературної мови відображає загальні тенденції, проте з увагою до знаковості окремих постатей в історичному процесі. Передусім акцентується увага на соціокультурних параметрах авторів текстів, суб'єктах у дискурсах, особливостях текстопородження, що прочитуються в системі соціокультурних координат – стереотипів доби, індивідуального пошуку, що виходить за межі прогнозованих параметрів.

Реконструкція літературної історії здійснюється на основі текстів, оцінок та уявлень самих носіїв мови, осмислення мовних явищ в аспектах взаємодії мови і мислення, мови і суспільства, мови і культури.

Сучасні підходи простежуються у методиці реконструкції уявлень та ідей за *історико-антропологічним підходом*. Зосередженість на "внутрішній історії" – на носіях мови, авторах текстів – актуалізує поняття мовної свідомості в соціокогнітивному та індивідуальному аспектах, відповідних

типах епістем, що зумовлюють особливості текстопородження, передбачають синтез традицій та інновацій у перехідні періоди.

Як можемо переконатись, вивчення окремого періоду, жанру чи стилю або окремої писемної пам'ятки об'єднуються довкола концептуального питання – якою мірою вони проливають світло на формування і розвиток літературної мови. Її динаміка скорельована з поняттям національної свідомості – ключовим поняттям концепції.

У підсумку відзначимо, що наукові студії останнього десятиліття акцентують увагу на перспективності історії української літературної мови в науковому дискурсі, демонструють застосування нових підходів до текстів давнього, нового і новітнього часу, детермінують зв'язок тексту і контексту, дискурсивної ситуації.

Разом із тим на сьогодні залишається відкритим і потребує подальшого доповнення аналіз сучасного стану вивчення цієї галузі знання. Останнє десятиліття в українському мовознавстві засвідчує поглиблену увагу до новочасних проблем розвитку літературної мови, що потребують окремого аналізу, більш конкретизованого, ніж це передбачає жанр наукової статті.

1. Иванов Вяч. Вс. Лингвистика третьего тысячелетия. Вопросы к будущему / Иванов Вяч. Вс. – М. : Языки русской культуры, 2004. – 208 с.
2. Курс історії української літературної мови : у 2-х т. / за ред. І.К. Білодіда. – Т. 1. – 1958; Т. 2. – 1961.
3. Ніка О.І. Концепція історії української літературної мови В.М. Русанівського / О.І. Ніка // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : зб. наук. пр. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2011. – Вип. 22. – С. 18-28.
4. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с. – (Літературні пам'ятки України).
5. Плющ П.П. Історія української літературної мови / П.П. Плющ. – К. : Вища школа, 1971. – 423 с.
6. Русанівський В.М. Історія української літературної мови: підр. для студ. гум. спец. / В.М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001; 2-е доп. вид. – К., 2002. – 392 с.
7. Ткаченко О.Б. Староукраїнська мова як цілісна традиція і причини її занепаду: Передісторія проблеми та її висвітлення на тлі особливостей формування слов'янських літературних мов // Життя – у слові. : зб. наук. пр. на пошану академіка В.М. Русанівського / відп. ред. В.Г. Складенко. – К. : ВД Дмитра Бураго, 2001. – С. 119-139.
8. Українська лінгвостилістика